
ЕКОСВІДОМІСТЬ, КАТАСТРОФІЗМ, АПОКАЛІПСИЗМ У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

Зелененька Ірина, Ткаченко Вікторія, Каплична Людмила
DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-712-3-2-22>

ВСТУП

Техногенна термінологія, наслідки аварії на Чорнобильській АЕС та злочинного по відношенню до природи, ландшафтів господарювання СРСР стали каталізаторами балансування українського мистецтва на межі між модернізмом і постмодернізмом, між апокаліпсизмом і післяапокаліпсизмом. Усе це відбувалося як відштовхування, відторгнення досягнень НТР і як диспут або й конфлікт із останньою частиною Біблії. НТР і християнство ґрунтовно переосмислені в поезії шестидесятників як покоління, чие переживання видозмінилося під впливом катастрофізму – саме так і постала «післячорнобильська бібліотека»¹. Поколіннєве постчорнобильське переживання – основа нашого дослідження. Надзвичайно активно, на нашу думку, ввібрала в себе цей матеріал саме поезія, засвоївши словесний досвід виробничників (інженерів і технологів), науковців (у першу чергу – фізиків-атомників, фізиків-ядерників), лікарів і рятувальників. Якби не потреба переосмислення наслідків техногенної катастрофи, до тезаурусу поетів другої половини ХХ – першої декади ХХІ ст. не ввійшло б чимало б понять: атом, радіація, стронцій, плутоній, цезій, саркофаг, ланцюгова реакція, дозиметр².

¹ Гундорова Т. І. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. The Post-Chornobyl Library. Ukrainian Literary Postmodernism. Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики. Київ: Критика, 2005. 263 с.

² Зелененька І., Ткаченко В., Дмитрук Л., Бузенко І., Сорочан А. Екоетичний та екоестетичний потенціал спадщини Анатолія Подолинного. Педагогічна Академія: наукові записки. № 24 (2025). Сторінки не вказуються, бо журнал електронний. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17777829>. <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1475> стаття

1. Літературознавче осмислення трагедії на ЧАЕС

Не випадково трагедію на ЧАЕС у творах художньої літератури пов'язувано з пророцтвом Іоанна Богослова про Зірку Полин, про сімох Ангелів, які принесуть людству кару за гріхи. У своїх творах письменники пояснюють, чому Божа кара впала на Україну – вона була частиною СРСР як імперії зла. Еконебезпеки, на відміну від інтервенції, знищує людей поступово, ослаблюючи покоління за поколіннями, і Україна є прикладом спектру антропогенної екопроблематики, тому катастрофізм як мислительна практика у ній розвивається, а не занепадає, однак набуває такого переосмислення, за яким з'являється постапокаліпсизм. Саме це, у зв'язку з постійним моделюванням, потребує подальшого вивчення. Потенціал сучасної «постчорнобильської бібліотеки» не є вповні дослідженим, що становить актуальність нашого дослідження. Сприйняття техногенної катастрофи в ХХІ столітті є темою, дотичною до рецепції Апокаліпсису. Поети, з одного боку, недостатньо глибоко розуміють деталі аварії на ЧАЕС, тому версифікують на теми екологічної катастрофи та подовжують вектор трагедії до рівня катастрофізму душ як екоформних. Найбільші світові техногенні аварії є в літературі, в освіті й поза ними, звісно, символом краху системи СРСР, тоталітарного господарювання, впливу режиму на всі сфери життя багатьох народів, що чи не найповніше відобразила поезія. Отже, *мета дослідження* – відображення техногенної катастрофи в українській ліриці останньої третини ХХ – початку ХХІ століття. *Завдання статті*: проаналізувати катастрофізм, апокаліпсизм у ліричних творах як основу кількох поколіннєвих переживань; описати образне вираження техногенної катастрофи у контексті екологічного виховання учнівської та студентської молоді. *Предмет дослідження* – образність ліричних і ліро-епічних творів знакових шістдесятників, так званих постшістдесятників, вісімдесятників, дев'яностників і двотисячників, чий поколіннєвий переживання були пов'язані з найбільшою техногенною катастрофою. *Об'єктом аналізу* є вірші українських поетів останньої третини ХХ – початку ХХІ століть.

Основою нашого дослідження є описовий метод, компаративістика, спостереження над етнопсихологією та дидактизмом ліричних творів. *Стан досліджуваності проблеми*, яка знаходиться на стику кількох наукових практик і галузей знань (літературознавство, екологія, економіка, політологія, дидактика), потребує розширення дискурсу, що є складним, комплексним. Хоча відбулося периферійне розщеплення такого явища як чорнобильський страх, відчорнобильський катастрофізм та проблеми «духовного Чорнобиля» стають екзистенційною формою переживання поколінь уже на зламі століть. Тому вельми актуальними є питання

імплементції постчорнобильської літератури в освітньому просторі, її гуманістичний потенціал не було досліджено, сучасна творчість про техногенні катастрофи потребує негайної уваги й дає нам підстави вести мову про наукову цілину.

У сучасному науково-дидактичному дискурсі з техногенною катастрофою (із Чорнобилем чи не найбільше, хоча в ХХІ столітті відбулася подібна трагедія на японській Фокусімі) пов'язують формування апокаліпсичної та післяапокаліпсичної (або, іншими словами, постапокаліпсичної) свідомості, результатом якої є література зі змішаними ознаками, в проекції від реалістично-трагічної (модерної), сатирично-містерійної до балаганно-міфологічної. Тому твори про екокатастрофу знаходяться на межі між високою та масовою культурою, їхній проміжний статус ускладнює розуміння й трактування, а також використання в освітніх закладах.

Історія техногенних катастроф доволі широко представлена в літературному, музичному та живописно-графічному мистецтві України, Європи, Америки, оскільки мистецтво обов'язково реагує на те, що стає потрясінням для людської цивілізації. Масив екотворів, що постав після аварії на ЧАЕС, називають хронічками (або ж літописами) катаклізмів, і станом на ХХІ століття це не лише поезія, ліро-епос та проза про Чорнобиль, а й твори про антигосподарницьку, антилюдську діяльність режимів, абсурдність і антигуманність окремих досягнень атомної та ядерної фізики та інженерії, це компаративні форми переосмислень життя планети після аварій на ЧАЕС (Україна, доба УРСР) і на Фукусімі (Японія).

2. Символізація нуклеарності як маркер нівеляції тоталітаризму

У мистецтві Східної Європи усталеним є переконання про те, що художня література, поезія зокрема, має високе покликання – осмислювати кардинальні моменти цивілізаційного поступу та відхилення від нього; усе це є поясненням напруженого вузла проблем у ліриці про Чорнобиль. Поезія каталізувалася в цьому напрямку ще й через бюрократично-партократичний параліч і внаслідок злочинного замовчування. До того ж, правда про аварію на ЧАЕС стала відомою назагал за 30 років після трагедії, інформації стає дедалі більше, тому мистецтво незалежності України безпосередньо пов'язане з катастрофізмом, апокаліпсизмом та їхніми постформами. Тому складним для освітян-практиків є розуміння, чому незанепалими вважаємо модерністські й постмодерністські форми, котрі не є контрадикторними до післяпостмодерністських.

Чорнобильська катастрофа – це зламне трагічне явище, що розпочало відлік розпаду СРСР, цю трагедію і мистці, й суспільство часто сприймають

відособлено від краху тоталітаризму разом із його епохальними наслідками, окремо від інших експериментів СРСР. А тому чорнобильський дискурс буде вимагати ще довго гострого діалогу з конфронтаціями, стратегій, розгососу не лише через порушений екобаланс, підрив генофонду не одного народу.

Принциповою є кваліфікація «постчорнобильської бібліотеки» літератури, ця парадигма більшає, її фундамент – у поемі-мозаїці Івана Драча «Чорнобильська Мадонна», у поемі Бориса Олійника «Сім», у віршах Ліни Костенко (осібно назвемо твори з найсучасніших збірок авторки – «Річка Геракліта», «Мадонна перехресть»), які досліджувалися не з боку механізмів образотворення та їхнього впливу на свідомість читача, а з точки зору загальних особливостей творів³ [Окрім відомих шістдесятників, варто згадувати в контексті ековиховання поезією ту парадигму, яка знаходиться між менторською і медіумною, саме тому менш зручна для освітньої інтерпретації, менш відома й рідше згадувана в науці. Це лірично-дидактичні твори ще таких шістдесятників і дисидентів, як *Станіслава Чернілевського*, *Євгена Гуцала*, *Миколи Руденка*, післяшістдесятників й вісімдесятників *Віктора Кордуна*, *Теодозії Зарівної*, *Ірини Жиленко*, *Леоніда Горлача*, *Марії Людкевич*, *Дмитра Креміня*, *Світлани Йовенко*, *Івана Гнатюка*, *Володимира Шовкошитного*, в яких автори подовжували діалог з НТР, кинули виклик світовим досягненням і фатальним парадоксам, задавши вектор дев'яностникам.⁴

3. Від екокатастрофізму до постапокаліпсизму

Поема-мозаїка Івана Драча «Чорнобильська Мадонна» насправді є сповіддю й покутою після циклу «Подих атомної доби»: про любов до будівництва АЕС автор назвав себе дурним вертопрахом. Разом із тим, це енциклопедія мови ліквідаторів та потерпілих від аварії на ЧАЕС, із іншого боку – поема-набат, що, увібравши в себе лексику фізиків, хіміків, інженерів, військових, селян, залишається духовно-апелятивною, а тому питома для шкільного дискурсу. Зображення народної культури, не знищеної тоталітаризмом, драматичних і трагічних портретів сучасників, супроводжуваних сучасним фольклором українців, мають і термінологічний

³ Iryna Zelenenka, Alla Vinnichuk, Viktor Krupka, Viktoriia Tkachenko, Viktor Iaruchyuk. Ecological and Aesthetic Potential of Works about Chornobyl: Technogenic Disaster as a Literary Problem. *Interdisciplinary Literary Studies*. Pennsylvania State University Press. Volume 26, Issue 2. 2024/5/17. S. 237–259]. DOI: <https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0237>. URL: <https://ceur-ws.org/Vol-2898/paper17.pdf>

⁴ Лисак І. С., Зелененька І. А., Ткаченко В. І., Бузенко І. Л. Філософія руху опору в Україні у другій половині XX століття: світоглядна основа поколінь. *Філософія і управління*. № 1(5) (2025). С. 14–21. <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.1.02>. Режим доступу: <https://www.eu-scientists.com/index.php/fag/article/view/73>

фон, як нагадування про фон радіаційний: «На горі горить реактор – / Під горою оре трактор...»⁵. Після аварії на ЧАЕС образ реактора став символом інфернальним, а не «ентеерівським». Назви двадцяти розділів поеми сконструйовані як метафоричні, з образами на основі термінів, вони формують своєрідну емпіричну терміносистему й апокаліпсичну галерею водночас, що транслює світовий контекст трагедії: «Мадонна атомного віку»; «Солдатська Мадонна»; «Варіація на банальний київський сюжет, або ж баба в целофані – наша мати»; «Трактористка»; «Роздуми під час відкритого Чорнобильського суду в закритій зоні на стару тему: Ірод і Пілат»; «Банкет в пору СНДу, або скіфська Мадонна»; «Чорнобиль по-міланськи»; «З доповідної скромного агента французької розвідки про поведінку поетів у Парижі»; «Фізики і лірики»; «Епілог».

У промовистій «Варіації на банальний київський сюжет, або ж баба в целофані – наша мати» автор виносить вирок тоталітарній державі, пишучи про селянку, яка нічого не знає про опромінення внаслідок намагання влади приховати масштаби трагедії: «– Чого це Ви, бабо, корову узули? / – А що радіація, Ви, мабуть, не чули?!»⁶. У «Вічній материнській елегії» за допомогою градації процесуальної та явищної метафор, а також повтору транслюється тотальне зараження, до інфернальних символів піднято цезій і стронцій: « Було все мов на лезі, / Якому все стинати – / І квітку прямо в цезій / Поцілувала Мати», «Все плакало на сонці, / Не хтіло помирати. / І квітку прямо в стронцій / Поцілувала Мати»⁷. До аварії на ЧАЕС фізико-технічними образами жонглювали футуристи, урбаністи-тридцятники, апелюючи до «мирного» будівництва, антагоністичним виявився дискурс постепокси – фізико-технічні образи стали символізувати смерть очевидців тоталітарних злочинів та приреченість нащадків.

У «Трактористці» фольклорний епіграф: «На горі горить реактор – / Під горою оре трактор...»⁸ підсилений сповіддю нещасної жінки, змушеної в СРСР долати надмірні фізичні навантаження: «Кожен день я ковтаю пилюку / З чорнобильськими радіонуклідами...»⁹; це промовисте свідчення нівеляції жіночності в тоталітарній державі на шляху до творення «homo soveticus», знебарвленої індивідуально, національно, пригніченої на рівні статі й свобод, піддослідної моделі. У «Примітивному портреті складної людини» використано метафоричний епітет із інфернальним навантаженням – «чорний атом»: «Та як здригнувся чорний атом, /

⁵ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 636.

⁶ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 638.

⁷ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 639.

⁸ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 644.

⁹ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 644.

Він Матір згадує лиш матом...»¹⁰. Назва «Роздуми під час відкритого чорнобильського суду в закритій зоні на стару тему: Ірод і Пілат» є апеляцією до спостережень за уявною схожістю сучасників автора та біблійних страдників, де новітній Пілат уникає відповідальності: «А хто це там за ширмою в кутку? / Од радіації Пілат вмиває руки...», апокаліпсизм тут підсилює метонімія: «...радіація в сизій капусті, ... у петрушці, у моркві...»¹¹. У «Епілозі» метафоричний епітет «атомне небо» є супутнім для Чорнобильської Матері (відлуння архетипа Великої Матері): «Вона йде вже, прямує до тебе, / Одчинила вже двері – й тобі / Нахилиє це атомне небо / У свій потойбічний журбі»; автор символічно заскульптував долі жінок, які втратили дітей після техногенної катастрофи: «Несе сива чорнобильська мати / Цю планету... Це хворе дитя!...»¹².

У поемі «Сім» Бориса Олійника, який вів репортажі про Чорнобиль та поетичні вечори у Страхолиссі (тоді – Зелений Мис) відразу за 30-кілометровою зоною, також чимало громадянських сатисфакцій; іронічний епітет «невинний атом» є маркером експериментаторства науковців СРСР, автор маркує своє прозріння в риторично-компаративній манері, що не надто віддалена від риторики соціалістичного реалізму, хоча це не суперечить діалогічній формі поеми (розмови месії, пророка-медіума та фарисея, зрадника-ліберала): «Заклали реактор, як міну повільної дії, / Під саму колиску твоїх однокровних братів...»¹³, проте він прогнозує як типовий постмодерніст-апокаліпсист, перманентно, градаційно й каскадно, хоч і не визнавав цього: «Повзтимуть крізь тебе у жили невинних нащадків / Зловісні потоки з отруєної золи / Кульгавих реакторів, ще не доношених вчених... »¹⁴; «Та шестеро в робах, як в ризах, із праху встає, / І в сяєві їхнім апостольським меркне реактор...»¹⁵; «І гостре його неземного зачаття світіння / У все прозирало до первісної наготи / Від формули крові до стронцію душ і коріння...»¹⁶, «Коли уже ядерний шнур засичав під тобою, / Він ще раз тебе після крупівського градобоя – / Від смерті вберіг непоправною смертю семи...»¹⁷, «Хто нас в Страхолиссі закрив од чуми радіацій, / і горе навпіл розділив, і омився з Дніпра»¹⁸.

¹⁰ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 646.

¹¹ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 648.

¹² Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 660.

¹³ Олійник Б. Вибране: поезії, поеми. Київ: Етнос, 2009. С. 595.

¹⁴ Олійник Б. Вибране: поезії, поеми. Київ: Етнос, 2009. С. 597.

¹⁵ Олійник Б. Вибране: поезії, поеми. Київ: Етнос, 2009. С. 598.

¹⁶ Олійник Б. Вибране: поезії, поеми. Київ: Етнос, 2009. С. 600.

¹⁷ Олійник Б. Вибране: поезії, поеми. Київ: Етнос, 2009. С. 606.

¹⁸ Олійник Б. Вибране: поезії, поеми. Київ: Етнос, 2009. С. 607.

Баладна поезія *Дмитра Павличка* «Листоку» являє читачам своєрідне апокаліпсичне продовження історії про явора та яворину, де опромінений явір деталізований у своїй катастрофічності: «... Іде, як грізний паладин», «Нема при ньому зброї», «... мов солдат з передової, / Що руку в рукаві несе...» «... одірвану лівцю, / Вже неживу, та ще в сукні...». У короткому діалозі з явором ліричний герой виправдовується: «Не винен я, що все те сталося...», інфернальне дерево відповідає: « – Винен!», автор завершує твір як типовий символіст і як ментор: «І спалює мене на полі / Улюблений листочок мій»¹⁹. В іншій поезії з «Покаянних псалмів» поет-християнин проголошує: «Навиклі до шлей, батогів і голобель, / Ми вбігли в сліпучі ворота АЕС; / Нам не допоможе Хіросіма й Чорнобиль, / Бо в наших серцях вже немає небес»²⁰. Вершинна постчорнобильська поезія майстра у збірці «Наперсток» – неримована притча-міфема: «В чорнобильській смертній зоні / у хаті на лаві / сидить чоловічок / виліплений з глини / подобижа божа / котра не боїться радіації / Сидить він чотирнадцять років / дивиться сумно на двері / чекає коли їх відчинить / творець його / хлопчик русавий / А хлопчик не приїжджає / дверей не відчиняє / а глиняний чоловічок / сидить і чекає»²¹.

У другій половині ХХ століття (в СРСР), у ХХІ столітті (у незалежній Україні) *Ліна Костенко* є, таки би мовити, хрестоматійно-лекальною постаттю постколоніального простору й не лише, оскільки її іноді рупорні, іноді медіумні позиції щодо людської гідності та історичної пам'яті – непохитні. Письменниця окваліфікувала своє століття як «атомний вік»: «Атомний Вій опустив бетонні повіки / Коло окреслив навколо себе страшне...»²². Із 1991 року Ліна Костенко буває в Зоні відчуження, сприяючи переселенцям із ураженого радіацією Полісся, тим полісянам, котрі, наближаючись до сталкерської форми існування, не залишили Зону відчуження²³.

Збірки Ліни Костенко ХХІ століття у концепції, навіть в оформленні наближаються до катастрофізму й апокаліпсичності, разом із тим, вони гнучкі й балансують між модернізмом, постмодернізмом і післяпостмодернізмом, що дозволяє реалізувати чорнобильська тематика, оскільки тема-домінанта всієї творчості Ліни Костенко – історична пам'ять. Левова частка ліричних мініатюр двох найсучасніших збірок Ліни Костенко «Річка Геракліта» й «Мадонна перехресть» присвячені темі

¹⁹ Павличко Д. Покаянні псалми. Київ: Основи, 2009. С. 34.

²⁰ Павличко Д. Покаянні псалми. Київ: Основи, 2009. С. 56.

²¹ Павличко Д. Наперсток: поезії. Київ: Основи, 2002. 109 с.

²² Костенко Л. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. С. 278.

²³ Petrovych Olha B, Vinnichuk Alla P, Krupka Viktor P, Zelenenka Iryna A, Voznyak Andrei V. The usage of augmented reality technologies in professional training of future teachers of Ukrainian language and literature. CEUR Workshop Proceedings, 2021. С.315–333.

Чорнобиля, втраті історичної пам'яті й національного ґрунту під тиском екологічної катастрофи; саме від катастроф, від техногенної залежності виводить письменника проблему безґрунтянства та приреченість людства: «Ми – атомні заложники прогресу / Вже в нас нема ні лісу, ні небес... / Так і живемо – од стресу і до стресу. / Абетку смерті маємо – АЕС»²⁴. У «Мадонні перехресть» апокаліпсичний надобраз збірки впливає з однойменної поезії «Чорнобиль-2» – ЧАЕС стає символом антиприроди («цар антиприроди»), отже, кінця світу, зумовленого людським вандалізмом. Улюблений образний комплекс авторки – поліські ліси, котрі «хриплять застуджено, як бронхи»²⁵; підсилений градаційним метафоричними трансформними образами на позначення зони – «тиша гробова», «фантом, кісткяк, антена дальніх стежень, – він прихопив ті сосни під пахви...»²⁶. Трагічності додають метафоризовані й невинно натуралізовані, але полишені, отже апокаліпсичні, образи природи Полісся: «Там спить їжак. Їжак узимку лежень. І ніч іде з ліхтариком сови»²⁷. Мініатюри Ліни Костенко мають вигляд інкрустацій, вони засвідчують, що Чорнобиль – індивідуальний апокаліпсис письменниці, котрий нагадує новітнє «Contra spem spero» (у прогресії від неоромантичної Лесі Українки) і сприймається як стриманий післякатастрофізм, як постфактум: «Вмирає Дніпро, і Арал не воскрес. / А може, / Земля; вже й не зірка? / Уже у шагреневій шкірі небес / Прорвалася озонова дірка?»²⁸. Апеляції до Бога набувають дослідницьких, апокрифічних ознак: «В озонову дірку подивився янгол: / – Господи, скажи їм, щоб вони схаменулись!»²⁹, «Колись ми, кажуть, виникли від мавпи / Надалі мавпа виникне від нас»³⁰. Найбільше звернень адресовано чорнобильським лісам, Полісся, материзні авторки: «Поховані чорнобильські ліси! / Не забувайте наші голоси»³¹. Апелятивна традиція зароджується, на нашу думку, у циклі «Летючі катрени»: «Мій добрий ліс, моя любове», де вперше ідентифікуємо екологічний дисбаланс: «І СМОГ, І СНІД, і чорний дим Бхопала. / В Червоній книзі сірі журавлі. / Не бійтеся, ліси, – іще не все попало, / Останній вільний зубр / ще ходить по землі»³².

²⁴ Костенко Л. Поезія. С. 47. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

²⁵ Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. С. 115.

²⁶ Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. С. 115.

²⁷ Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. С. 115.

²⁸ Костенко Л.В. Коротко – як діагноз. Літературна Україна. 1993. № 41. 14 жовтня. С. 1–2.

²⁹ Костенко Л.В. Коротко – як діагноз. Літературна Україна. 1993. № 41. 14 жовтня. С. 1–2.

³⁰ Костенко Л.В. Коротко – як діагноз. Літературна Україна. 1993. № 41. 14 жовтня. С. 1–2.

³¹ Костенко Л. Річка Геракліта. Упорядкування та передмова Оксани Пахльовської; художник Сергій Якутович Київ: Либідь, 2011. 209 с.

³² Костенко Л. Поезія. С. 49. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

Астрофічна мініатюра «Стоять озера в пригорщах долин» є лекальним зразком екопоезії, ландшафтної візії Чорнобильської зони, доступної для читачів різних вікових категорій, де домінуючим прийомом є моніторинг озер, луків, а також флори й фауни, що співіснують із людиною: «Стоять озера в пригорщах долин. / Луги цвітуть у придорожній смузі. / І царственный цибатий черногуз / поважно ходить в ранній кукурудзі. / Дівча козу на вигоні пасе³³. Однак прикінцева згадка про Чорнобиль змінює реліктовий характер обсервації: «Машины мчатъ, баранки крутятъ аси. / Малина спіє – І на все, / на все лягає пил чорнобильської траси»³⁴. Пасторальна поезія «Босоніж дітки бігають малі...» насичена мотивами ментальної приреченості: «Босоніж дітки бігають малі. / Пройшла гроза і не була озонною. / А де тепер не зона на землі? / І де межа між зоною й не зоною?!»³⁵. Чорнобильські ліси, уражені радіацією, в іншій мініатюрі нагадують зеків на зоні: «Ліси стоять в концтаборі. Осотом / Заткало землю. І, мабуть, навік. / Косуленько, пробач, що ти за дротом. / Я теж за дротом, тільки по цей бік»³⁶. Образ радіаційного дощу в поезії «Віки живуть в старому фоліанті» далекий від світлих реєстрів дитинства, переданих у постсюрреалістичній замальовці «Бабунин дощ» Миколи Вінграновського: «А дощ так само ходить по веранді, / екологічно небезпечний дощ»³⁷. У другій строфі Ліна Костенко створює постсюрреалістичний, апокаліпсичний образ Землі на фоні радіаційного дощу: «І сам на сам із всесвітом імлістим / летить Земля із людством на плечі, / І дощ шепочеться із листям, / як я з тобою уночі»³⁸. Навіть дворяркова мініатюра має високе спазматично-іронічне звучання: «Ой, у полі три тополі. Та всі не зелені. / Ой, у полі криниченька. В полієтилені...»³⁹; при цьому ремінісцентна мініатюра є моделлю сталкерського фольклору (маємо на увазі сучасного сталкера, котрий виріс із медіума). Можемо провести порівняння з жіночим образом із поеми-мозаїки Івана Драча «Чорнобильська Мадонна»: «Баба в целофані наша мати...»⁴⁰.

³³ Костенко Л. Поезія. С. 38. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

³⁴ Костенко Л. Поезія. С. 38. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

³⁵ Костенко Л. Поезія. С. 49. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

³⁶ Костенко Л. Поезія. С. 59. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

³⁷ Костенко Л. Поезія. С. 15. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

³⁸ Костенко Л. Поезія. С. 15. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.

³⁹ Костенко Л. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. С. 1.

⁴⁰ Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. С. 242.

Є в «Мадонні перехресть» поезія, в якій авторка промовисто пов'язує Хіросіму, Чорнобиль і Фокусіму, три страшні трагедії, котрі доводять, що люди зі століття в століття залишаються бездумними, зі споживацькою свідомістю – «Коли ганяли голку патифони...»: «А потім, потім... Потім, як усі ми, / почула раптом дзвони Фокусіми. / А потім – дзвін Чорнобиля. І зону. / І серце дзвону, де вже й не до дзвону. / Яким він буде, наш наступний дзвін?»⁴¹. Карти́нність «Мадонни перехресть» має ознаки планетарної апокаліпсичності, постапокаліпсичності й національної катастрофи: «Нас убиває їхній атом. / А їх все більше, їх орда. / Ми що не вибором, то втратим, / і в цьому вся наша біда...»⁴²; «Лягає пил чорнобильської траси. / Жоржини на чорнобильський дорозі / Вже другий рік, як струшують біду...»⁴³; «Роса – як смертний піт на травах, на горіхах. / Але найбільше стронцію – у стріхах», «Хто це казав, що стріхи – традиційні? / У нас і стріхи вже радіаційні...»⁴⁴. Інтонації Ліни Костенко та представниці «прязької школи» Оксани Лятуринської вловні в поезії вісімдесятиниць Оксани Пахльовської «О, повернись, якою Ти була», де домінантою виступає апокаліпсичний образ України-Руси, частиною якого є ЧАЕС: «...отруйні ріки вбрід перебрела / І княжі тіні похилили чола», «На тій землі, де зводили фортеці, / Тепер стоїть бетонний саркофаг», а також екоісторичні парадокси: «...Приходив князь. Хотів киян хрестити. / Але була вже мертвою вода»⁴⁵. Зворотність історії, колажування – улюблені прийоми її матері, Ліни Костенко, отже, генна пам'ять має потенції моделювання (на підтвердження цитуємо рядки з поезії «Страшний калейдоскоп»): «І сходить над Дніпром гірка зоря-полин. / Деся вибух...», «Не знає вже казок Шахерзада. Над Рейном не співає Лореляй», «Благословенна кожна мить життя / на цих всесвітніх косовицях смерті!»⁴⁶. Оксана Пахльовська ж написала: «І ми – поети атомного віку – останні трубадури на землі», продовживши апокаліпсичні настрої в «Чорнобильських селах», в «Останній цикаді», у «Лісах над Прип'яттю»⁴⁷, і цим дала поштовх до осмислення техногенного трубадурства.

Чоловічий масив сучасної екопоезії представляють вірші житомирян, волинян, подолян із так званої філологічної школи поезії, а саме *Петра Перебийноса, Миколи Лукова, Ігоря Павлюка*. Хоча знаходимо аберації

⁴¹ Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. С. 101.

⁴² Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. С. 31.

⁴³ Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. С. 41.

⁴⁴ Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. С. 345.

⁴⁵ Пахльовська О. Долина храмів. Київ, 1989. С. 31.

⁴⁶ Костенко Л. Триста поезій: вибране. Упорядники О. Пахльовська, І. Малкович. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. С. 197.

⁴⁷ Пахльовська О. Долина храмів. Київ, 1989. С. 9, 35, 36.

чорнобильських міфів у представників Центральної та Східної шкіл, зокрема, у *Сергія Жадана, Юрка Іздрика, Дмитра Лазуткіна, Сергія Осоки, Петра Коробчука, Сергія Татчина, Остапа Сливинського, Мирослава Лаюка, Олега Солов'я* та ін. Виразним є дидактизм поезії *Миколи Лукова* «Коли?»: Коли зійде нарешті благодать / На ці священні пагорби і кручі...», «Коли овіє велич світова / Страшні піски чорнобильські і хащі?»⁴⁸. Екоакварель «Дош у зоні Чорнобіля» – це майстерна картина, складена з каскадних фрагментів, де за стіною дошу проглядає село (яскравий приклад модуляції образів): «Біліючи хатами по долині. / А в тім селі ні голосу, ні звуку, / І вікна випромінюють розпуку. / І двері навхрест дошками / забиті...», «Навколо пустка і печаль біблійна, / Навколо смерть, незрима / і повільна, / Чортополохом обрій заростає, / Зело і квіти стронцій роз'їдає, / І час пересипається пісками / На полі, що шуміло колосками...»⁴⁹. Одним із найекспресивніших є сучасне чоловіче письмо *Ігоря Павлюка*, його поема про техногенну катастрофу «Чорнобиль. Пофарбований ліс», що наближається до ліродрами, паралельна до Драчевої поеми-мозаїки «Чорнобильська Мадонна», викликана, нищівним впливом катастрофи на рідну Волинь. Автор легко переходить від публіцистичних заяв і цитувань Апокаліпсису до розробників атомних реакторів, використовуючи прийом кадрювання, й веде діалог із сучасниками: «Ой, не хваліться Сейшеломальдівами – / Мов, екзотичні дерева, звірня...», «Сосни як сосни, ялини ялинами, / Трави як трави...», «Гнізда порожні з покинутим вуликом...», «...це не фарба з іржею та суриком – / Це запеклась опромінена кров...»⁵⁰. У монолозі вдови-афганки, матері-сироти «Цветмет» експресія ще не є межевою: «Син із Афгану прийшов у цинкованій / З малим віконцем простенькій труні. / Батько-пожежник у посвинцьованій... / Що за метали привозять мені?»⁵¹. Критичною є експресія в полілозі «В абортарії», де українська жінка, атакована російськомовними лікарями, відмовляється від аборту: «Та не лякайте своїми потворами, / Що закріпив назавжди формалін. / Як ви набридли отими повторами... / Кажу встанне – мій вибір один: / Я не вбиватиму сина чи донечку... / Досить гріхів, що набралась в житті. / Хай порадіє і світлу, і сонечку, / А не шматками лежить на смітті...»⁵². У «Made in Japan» автор іронізує над смертю, натякаючи, що Чорнобиль

⁴⁸ Луків М. Біля вечірнього багаття: поезії. Київ: Оріяни, 2004. С. 56.

⁴⁹ Луків М. Біля вечірнього багаття: поезії. Київ: Оріяни, 2004. С. 68.

⁵⁰ Павлюк І. Актуальне // Vyshgorod: інтернет-видання, 20.07.2016. Режим доступу: <https://vyshgorod.in.ua/novini/2803-igor-pavlyuk-aktualne>

⁵¹ Павлюк І. Актуальне // Vyshgorod: інтернет-видання, 20.07.2016. Режим доступу: <https://vyshgorod.in.ua/novini/2803-igor-pavlyuk-aktualne>

⁵² Павлюк І. Актуальне // Vyshgorod: інтернет-видання, 20.07.2016. Режим доступу: <https://vyshgorod.in.ua/novini/2803-igor-pavlyuk-aktualne>

і Фокусіма – рівні за амплітудою трагізму: Нагасакі, Хіросіма... / А тепер ще й Фукусіма. / Вам, японцям, звичним стало / Радіацію ковтати. / Осака та Йокогама / Альфа-, бета- та ще й гамма- ...»⁵³. Урешті в «Епілозі» письменник цитує гуманістичні афоризми з «Маленького принца» Антуана де Сент-Екзюпері, виголошуючи ідею відповідальності за планету⁵⁴.

ВИСНОВКИ

Прогресія впливу екомистецтва пов'язана з тим, що громадянська свідомість українців оновлена настільки, що в Україні станом на XXI століття призупинене будівництво реакторів чорнобильського типу (саме Україна досі продукує приблизно 50 % світової електроенергії саме завдяки АЕС), однак авторитарні режими й тотальний контроль над інформацією в пострадянському просторі все ще становлять загрозу. Отже, досліджений масив літератури, описані домінанти будуть іще довго зберігати авангардну позицію в герменевтичній, рецептивній, дидактичній, державотворчій площинах. Досвід Чорнобиля надає універсальні можливості мистецтву в сенсі незворотної орієнтації на гуманізм, а поезія є універсальною формою свідомості, яка дуже благодатна для вивчення в освітньому просторі, чим і завдячує їй усе людство, а не лише науковці.

АНОТАЦІЯ

Стаття є спробою аналізу актуальної художньої творчості про екоциди, катастрофи, зокрема, про Чорнобильську катастрофу як про чи не найбільшу техногенну катастрофу в історії людства, що репрезентована в різноманітних жанрах (пісня, балада, поема, елегія, медитація, драма, новела, оповідання, повість, роман та ін.). У XXI столітті загострилася потреба підвищення екологічної культури молоді, зокрема, найперше – розуміння наслідків техногенних катастроф, а також виховання естетичної форми прихильності до природи. Прогресивною тенденцією нині є використання в навчально-виховному процесі художньої літератури про наслідки екотрагедій. Чорнобиль, Фокусіма – символи травм, національні спазми, в яких локалізовані не лише техногенні катастрофи, а й переосмислені 4 Євангелія, Апокаліпсис, а покрізь призму невідомого промислу – Україна та українці, які спокутують вину за співучасть у створенні СРСР. Дбаючи про формування екомислення сучасних

⁵³ Павлюк І. Актуальне // Vyshgorod: інтернет-видання, 20.07.2016. Режим доступу: <https://vyshgorod.in.ua/novini/2803-igor-pavlyuk-aktualne>

⁵⁴ Зелененька І., Ткаченко В., Дмитрук Л., Бузенко І., Сорочан А. Екоетичний та екоестетичний потенціал спадщини Анатолія Подолинного. Педагогічна Академія: наукові записки. № 24 (2025). Сторінки не вказуються, бо журнал електронний. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17777829>. <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1475> стаття

читачів, про екобезпеку планети, письменники з 1986 р. розширили символічну форму на позначення еколіха, від меж реальних історичних подій до надподії поза часом та поза планетарним масштабом, амплітудно – від апокаліпсичної події до післяапокаліпсичних наслідків. Зокрема, екопроблематика лірики, пов'язаної з аварією на ЧАЕС, стала ключовою формою впливу мистецтва на свідомість поколінь постепохи. На зламі століть постав масив явищ нуклеарної культури, спрямованої на концепти, образи й мотиви переапокаліпсису, апокаліпсису й післяапокаліпсису. Йдеться про образи-символи вибуху атомного реактора як про морально-етичні домінанти та про ідею покути за оспівування НТР та примиренство з тоталітаризмом. Вони є маркерами пізнього українського підтоталітарного та європейського просторів, пізнього модерного й постмодерного, бюрократичного паралічу та ланцюгового замовчування злочинів СРСР, зокрема, фальсифікацій щодо техногенних аварій.

Література

1. Багряна А. Малиновий дзвін. Дніпро. 2016. №4. С. 11.
2. Гундорова Т. І. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. The Post-Chornobyl Library. Ukrainian Literary Postmodernism. Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики. Київ: Критика, 2005. 263 с.
3. Драч І. Берло: Книга поезій. Київ: Грамота, 2007. 912 с.
4. Iryna Zelenenka, Alla Vinnichuk, Viktor Krupka, Viktoriia Tkachenko, Viktor Iaruchyk. Ecological and Aesthetic Potential of Works about Chornobyl: Technogenic Disaster as a Literary Problem. Interdisciplinary Literary Studies. Pennsylvania State University Press. Volume 26, Issue 2. 2024/5/17. S. 237–259. DOI: <https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0237>. URL: <https://ceur-ws.org/Vol-2898/paper17.pdf>
5. Зелененька І. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу...»: Тарас Мельничук і літературний процес 60-90-х років в Україні. Вінниця: «Едельвейс і К», 2008. 152 с.
6. Зелененька І. А., Ткаченко В. І. Екокатастрофізм поезії Ліни Костенко. Moderní aspekty vědy : XXVI. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. С. 168–179. [15] URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/297/8248/17218-1?inline=1>. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-283-8-7>

7. Зелененька І., Ткаченко В., Магельницька Д., Юрченко Є. Чорнобиль у нуклеарному дискурсі: література, музика, психоісторія. Мистецтво в культурі сучасності: теорія та практика навчання. Збірник наукових праць. Вінниця, 2025. Випуск 5. Том 2. С. 87–95. <https://vspu.net/eduarts/index.php/journal/issue/view/8/10>
8. Зелененька І., Ткаченко В., Дмитрук Л., Бузенко І., Сорочан А. Екоетичний та екоестетичний потенціал спадщини Анатолія Подолинного. Педагогічна Академія: наукові записки. № 24 (2025). Сторінки не вказуються, бо журнал електронний. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17777829>. <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1475> стаття
9. Костенко Л. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. 558 с.
10. Костенко Л.В. Коротко – як діагноз. Літературна Україна. 1993. № 41. 14 жовтня. С. 1–2.
11. Костенко Л. Мадонна перехресть. Київ: Либідь, 2011. 122 с.
12. Костенко Л. Поезія. С. 47. Електронний режим доступу: <http://www.rulit.me/books/lina-kostenko-poeziya-read-410864-47>.
13. Костенко Л. Річка Геракліта. Упорядкування та передмова Оксани Пахльовської; художник Сергій Якутович Київ: Либідь, 2011. 288 с.
14. Костенко Л. Триста поезій: вибране. Упорядники О. Пахльовська, І. Малкович. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 416 с.
15. Лисак І. С., Зелененька І. А., Ткаченко В. І., Бузенко І. Л. Філософія руху опору в Україні у другій половині ХХ століття: світоглядна основа поколінь. Філософія і управління. № 1(5) (2025). С. 14–21. <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.1.02>. Режим доступу: <https://www.eu-scientists.com/index.php/fag/article/view/73>
16. Луків М. Біля вечірнього багаття: поезії. Київ: Оріяни, 2004. 256 с.
17. Олійник Б. Вибране: поезії, поеми. Київ: Етнос, 2009. 640 с.
18. Павличко Д. Наперсток: поезії. Київ: Основи, 2002. 126 с.
19. Павличко Д. Покаянні псалми. Київ: Основи, 2009. 880 с.
20. Павлюк І. Актуальне // Vyshgorod: інтернет-видання, 20.07.2016. Режим доступу: <https://vyshgorod.in.ua/novini/2803-igor-pavlyuk-aktualne>
21. Пахльовська О. Долина храмів. Київ, 1989. 162 с.
22. Petrovych Olha B, Vinnichuk Alla P, Krupka Viktor P, Zelenenka Iryna A, Voznyak Andrei V. The usage of augmented reality technologies in professional training of future teachers of Ukrainian language and literature. CEUR Workshop Proceedings, 2021. С. 315–333.

Information about the authors:

Zelenenka Iryna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32, Ostrozkoho Street, Vinnytsia, Ukraine

Tkachenko Viktoriia,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32, Ostrozkoho Street, Vinnytsia, Ukraine

Kaplychna Liudmyla,

Doctor of Philosophy,
Municipal Institution of Higher Education “Bar Humanitarian Pedagogical
College named after Mykhailo Hrushevsky”
1, maidan Mykhaila Hrushevskoho, Bar, Ukraine